

Иманкулова Салтанат Меркибаевна
МОДАЛЬНЫЕ СЛОВА И СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ

В данной статье рассматриваются выражение модальности в казахском языке, пути и способы образования, ее современная структура, а также морфологическая и синтаксическая взаимосвязь.

Imankulova Saltanat Merkibaevna
MODAL WORDS AND WAYS OF EXPRESSING MODALITY

This article discusses the expression of modality in Kazakh language, ways and means of formation and its modern structure, also morphological and syntactic interrelation in a sentence.

Ж. Т. Исаева, А. Е. Тәттібаева,
С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ҰМУ

АТАЛЫМ ЖАСАУДАҒЫ СӨЗДІҢ АССОЦИАЦИЯЛЫҚ МАҒЫНАЛАРЫ

Сөз мағынасын когнитивтік аспектіде қарастыруда, мағынаны тіл қолданушының ойлау және сөйлеу әрекетінің мақсатына қарай пайдалануы аясында зерделеуде концепт туралы айта кетуіміз орынды. Тіл білімінде концепттермині әртүрлі деңгейде қолданылады. Мысалы: Ю.С.Степановтың көрсетуінше, концепт адам санасында нақты ұғымдар түрінде емес, сөз тудыратын ассоциациялар, түсініктер, ұғымдар жиынтығы ретінде қабылданады. «Концепт не только мысляется, они переживаются. Они - предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений» [1, 13]. Концепт тіл білімінде сөздің қолданылу мен мағынасын байланыстырушы когнитивті негіз ретінде танылады. Концепт пен ұғым терминдерінің аражігі айқын ашылып көрсетілмеген тілдік терминдер болып табылады. Ол туралы тіл білімінде пікір қайшылығы соңғы зерттеу еңбектерінде де айтылады.

Концепт термині тілдік бірліктердің тілден тыс түсініктер мен ұғымдардың тіл бірліктерін қолданылуындағы маңызын түсіндіреді. Метафоралардың концептерді жасаудағы маңызы туралы В.Н.Телия былай дейді: «Метафора - это способ создания новых концептов, с использованием знаков, уже имеющих в данной семиотической системе» [2, 48]. Концептте сөздің беретін барлық мағыналары, ұғымдары жинақталып, ол адамның ассоциациялы ойлауымен байланысып жататыны белгілі. Концепт - сөздердің ассоциациялық өрісімен тікелей байланысты ұғым.

Тіл қолданушының қатысуымен жүргізілетін ассоциациялық эксперименттер негізін-

де анықталатын сөздің ассоциациялық мағыналары сөз таңбалар нысан беретін білім қорына байланысты. Аталым жасауда ассоциациялар белсенді қызмет атқарады. Адамның санасындағы заттар мен құбылыстардың бейнесінің өзге бір нысанның бейнесін елестетуі, оны еске түсіруі ойлаудың құрылымдық ерекшеліктерінің әлемді танудағы қызметін жеңілдетеді. Бірліктердің жасалуынан осындай үрдістердің іздерін айқын байқаймыз.

Шартты түрде алғанда сөздің ассоциациялық өрісінде сол нысан туралы адам санасындағы түсінік, ұғым жиынтығы көрініс табады. Ассоциациялық өріс тіл қолданушы ортаның тілдік бірліктердің мағынасын тілдік қолданыста, жалпы қабылдаудағы түсініктерге негізделеді. Тіл әлеуметтік құбылыс болғандықтан, ол тілдік ортамен және де жеке адамның танымымен байланысты. Сондықтан да тілдік бірліктердің жасалуы адамның психологиялық ерекшеліктерімен ішкі жан дүниесі, ойлауы, қабылдауы, жадыда ұстауы сияқты әрекеттермен астасып жатады.

Адам жадының құпиясы - әлі ашылып болмаған ғажайып әлем. Ол туралы көне заманнан қазіргі ғылым мен техника дамыған кезең ғалымдарының пікірлері ұшан-теңіз. Мысалға, Августин Аврелий: «Жадыда сыртқы әлем сезімдері жалпылама және жекелеген қалыпта сақтаулы. Көзім денелердің формаларын мен бояуларын, жарықты, құлағым әлемдегі алуан түрлі дыбыстарды, мұрыным иістерді, аузым дәмді, денем қатты мен жұмсақты, ыстық пен суықты, тегіс пен қатпарды, жеңіл мен ауырды таниды, қабылдайды. Осы-

ның бәрі жадыда өңделеді, ой салады, қажет болса еске түсіріледі. Олар белгілі тәртіппен сананың қалтарыстарында, қоймаларында сақталады» - дейді [3, 51]. Адам санасында қоршаған әлем нысандары туралы ақпараттардың жүйелі түрде сақталуы тілдің қатынас құралы ретінде пайдалануын жеңілдетеді.

Номинативтік бірліктің туындауы адам танымы, психологиялық үрдістері мен ұлттық дүниені тану әрекеттерінің нәтижелі көрінісі болғандықтан, кез келген метафоралану арқылы жасалған атауға бейнелілік тән. Адам қоршаған заттар немесе құбылыстарды олардың берер барлық мәліметтерімен қоса есте сақтайды. Кез келген нысан, оның күнделіктегі өмірдегі орны, қасиеті, сипаты, қызметі, ерекшелігі сияқты белгілермен адамдық бай тәжірибенің бақылаушылық, бағалаушылық үрдістері негізінде жете танылып жадыда сақталынады. Адамның қоршаған ортаны қабылдауында, заттарға, ұғымдарға т.б. нысандарға атау беруде сол жадыдағы мәліметтерді белгілі бір логикалық түсіндірмелерге негіздеп қайта жаңғыртып атау жасауда белсенді сипат алуға әкеледі. Және де бұл тәсіл тіл қолданушыларға (адресатқа) түсінікті де әсерлі болып қабылданады. Бұл атаулардың ішкі мағыналық құрылымында ұқсатудан бейне түзіледі. Метафора табиғатының құпия сырына үңілген ғалымдар оларды:

✓ заттардың көзге көрінетін ұқсас белгілеріне;

✓ заттардың қарама-қайшылықты мүлде алшақ белгілерінен ассоциациялы ұқсастық белгілеріне байланысты туындайтынын атап көрсетеді.

Зерттеулерде көрсетілгендей метафоралауда сыртқы пішін, әртүрлі қасиет, сыр-сипат, қимыл, іс-әрекет, бейне т.б. ұқсастықтар танылады және де жоғары ассоциациялы-бейнелі ойлауда жүргізілетін іс-әрекеттер негізінде атаулар жасалынады.

Санадағы нысан туралы мәліметтердің көп сатылықпен орналасуы туралы А.А.Залевская: «Переплетение и пересечение разнообразных связей и оценок хранится в памяти одновременно вместе с набором стратегий поиска единиц сочетаемости единиц в отдельных ярусах/подъярусах» - деп көрсетеді [4, 164]. Сөз мағынасы берер аппараттардың әртүрлі байланысы мен бағалануы олардың жадыдағы орналасу сатылары белгілі тәртіппен құрылғандықтан тез еске түсірілуге және

қолдануға жағдай жасайды. Белгілі бір зат туралы сұрақ туса, біз оларды міндетті түрде ойша түрін, түсін, қызметін елестету арқылы жадымыздан іздестіреміз. Егер жадымызда сол нысан туралы білім қоры болса, санада оның қалыптасқан бейнесі де болады. Ассоциациялар адам тәжірибесі арқылы жинақталған мәліметтердің өзара байланысынан туындайды. Ассоциациялық өрісте таңбалар беретін білім қоры, олардың бейнелері, семантикалық және грамматикалық қатынастары, бағалаушылық және де өзге де мағыналар жинақталады. Сондықтан да сөздің ассоциациялық өрісінде сол таңбаның беретін барлық мәліметтері болады.

Сөз мағынасының осы тұрғыда қаралуы оның психологиялық құрылымына бойлауды талап етеді. Сонымен қатар, ассоциациялы ойлау арқылы көне мағыналар жаңа ұғымдарға іргетас болып, екіншілік мағыналар жасалады. Ассоциация сөздің ішкі мағыналық құрылымы мен оның денотациясы арасындағы байланысты да сипаттайды. Екіншілік мағынаны жасау мақсатында ұқсас нысандардың қасиеттері санада салыстырылады.

Метафоралы мағыналы сөздерге бейнелік қасиеті тән. Сөздерді бейнелі қолданудың генесологиялық, психологиялық, прагматикалық және тілдік алғышарты бейнелік заттардың ұқсастығын байқап, тануда жатыр. Ұқсастық қатынастар сөздің материалдық сыртқы тұрпатынан оның басқа нысандармен ұқсастығынан танылады. Ұқсастық - ассоциативті ойлау үрдісінің жемісі. Сондықтан да, генесологиялық аспект психологиялық аспектпен астасып жатыр. Психологиялық тұрғыда тілдегі бар атаулар, сөздер жаңа түсініктер мен ұғымдарға түрткі болады. Атаулар мен заттардың бейнесінен жаңа ұғымдар, мағыналар туындайды. Метафоралар ассоциациялы ойлау жүйесінің жемісі болғандықтан, кейде тек адам санасындағы жасалған образдардың ұқсастығынан да туындап жатады. Заттардың белгілері қаншалықты әр алуан болған сияқты, олардың санадағы түзілер бейнесі де әр қилы. Бейнеліліктің прагматикалық алғышарттары айтушының тыңдаушыға жеткізер ойының әсерлі, ұғынықты болуына байланысты метафоралардың туындауына жағдай жасады. Мысалы: Әдебиет идеологияның қолжаулығына айналды. (Ана тілі, 1999) Қалай десек те, экономика құртамыры темір жол

басына үлкен қауіп төніп тұрғаны анық (Түркістан, 1999). Осы мысалдардан метафоралы мағыналы біріккен атаулардың айтушының белгілі бір мақсатына сай қолданылады.

Метафора белгіленген категориялық шекті бұзушы болғандықтан, дайын бейне өзге нысанның қасиетін сипаттайды. Метафоралы мағыналы атаулардың жасалуына негіз болатын сөздің коннотациялы мағынасының бір семасы немесе семалар бірлестігі мағыналық өзгеріске ұйытқы болады. Жоғарыда келтірілген тілдік деректен алғашқы бейнеден қажетті мағына «қардың ұзақ жатуы», «уайымға салыну» мағыналары немесе ақпараттары алынып өзге құрылымға өтіп отырғаны байқалады. Метафоралануға тілдік таңбаның астарындағы білім қорындағы айтушының мақсатына қарай қажетті ақпараттары, семалары алынып, таңбаның мағынасының ауысуына әкелген.

Метафорадағы бейнелілік аталымдардың мағыналарын анық түсінуге, уәждемелелік белгілерін, уәжділігін айқындауға жағдай жасайды. Ұқсастық әрекетінің негізінде туындайтын сөздердің бейнелілік қасиеті олардың аталымға қарай икемделуінде бірте-бірте солғын тартады. Бейнелілік олардың ішкі мағыналық құрылымында сақталады. Бейнелілік атаудың заттық, нысандық қасиетіне жақын болғандықтан, сөздің таңбалық, тілдік сипатының артуы оны бірте-бірте кейінге ысырады. Ал метафоралардың адамның белгілі бір прагматикалық мақсатына байланысты көңіл-күйін білдіруде сөздің бейнелі қолданысы қажетті әдіс ретінде жұмсалады.

Метафоралау - сөзжасамдық үлгілер тәрізді лексикалық қорды толтырушы әдіс. Бірақ ол сөзжасамдық үлгі сияқты айқын да қарапайым емес. Метафора - таныммен байланысты күрделі құбылыс. Тура мағыналы сөздерді бейнелі қолдану, олардың мағыналық, қолданыстық өрісіндегі бір белгілерді атау беруші нысан бейнесімен ұқсату, теңестіру арқылы атау жасауда адамның ассоциациялы ойлауы басты қызмет атқарады.

Ассоциация психологтардың тұжырымдамасында ойлау үрдісінің ажырамас бір бөлігі ретінде танылады. Қоршаған орта заттары мен құбылыстарына өзарабайланыстылығымен сақталады. Осы байланыстар негізінде ұқсастықтар мен өзгешеліктер айқындалады.

Ассоциациялы ойлау да жалпы ойлау үрдісінің бір түрі ретінде анализ, синтез және жалпылаудан тұрады. Анализ - бұл нысанның белгілі бір қасиетін, элементін, сипатын бөлшектеп айқындау әрекеті деп танылады. Яғни анализде бір заттың белгілі бір қасиеті маңызды болып, ол алғы шепке тартылады. Ал синтезде элементтер бір ортақ белгілерімен біріктіріледі. Психологияда анализ бен синтез ойлауда бір-бірімен байланыста әрекет етеді. Әсіресе, ұқсатуда санада алдымен синтездеу, яғни белгілі бір нысандарды бірқатарда қабылдау болады, сонан соң анализ, яғни салыстыра отырып олардың ортақ немесе ерекше қасиеттері айқындалады. Бұл салыстыру жалпылауға әкеледі. Ал жалпылау олардың ұқсас белгілеріне немесе ерекше белгілеріне қарай жүргізілуі мүмкін. Мысалы, гүлдерді түсіне қарай ортақ бір топқа біріктіруіміз мүмкін. Осындай біріктіру терең анализ емес үстірт анализдің нәтижесі болғандықтан ешқандай құндылығы болмайды.

Метафоралану ұқсату заңдылығы арқылы жүзеге асырылатыны туралы ғалымдар пікірі бір жерден шығады. Тек ұқсастықтың сипаты біркелкі бола бермейтіні туралы да ғылыми еңбектерде ескеріледі. Ұқсастық заңдылығы метафоралауда қалай көрінеді, атау жасауда ұқсастық қалай назарға ілігеді деген сұрақтар туады. Сөзқосым атауларының семантикасын қарастырғанда олардың барлығында ұқсату айқын көріне бермейді. Дегенмен, ұқсату, яғни аналогия метафораланудағы басты психологиялық әрекет ретінде танылады. Тілдік алғышарттар тілдің таңбалық сипатының бейнелілік тудырудағы маңызына байланысты. Яғни, тілдегі тура мағыналы атаудың сыртқы таңбалық, ішкі мағыналық құрылымы негізінде ауыспалы мағына туындайды. Әрине, бұл алғышарттар сөз мағынасының дамуы сияқты күрделі мәселені жан-жақты сипаттап бере алмайды. Ауыспалы мағынаны тура мағына негізінде туындайды деген қарапайым қағидамен түсіндіру жеткіліксіз. В.К.Харченко тілдік бірліктердің мағына өзгерістігін тұрпат (форма), мазмұн және қолданылым үштігінде түсіндіруде кезігетін кедергілердің себебін былай деп көрсетеді: «Біріншіден, сөздің тұрпатының материалдық жағын ғана қабылдау, яғни сөзді графикалық және дыбыстық кешен ретінде ғана тану. Екіншіден, мағынаның функционалдық сипатына назар аудармау. Үшіншіден, сөзді морфологиялық,

синтаксистік және лексикалық тұрғыда бірлік ретінде қарастырмаудан». Тіл бірліктері ең алдымен қатысымдық, қолданымдық мақсатта сөйлеуде жұмсалатындықтан, олардың прагматикалық тұсы басты назарда болу керек деген пікірдеміз. Бірліктердің ішкі мағыналық құрылымы, қолданыстағы ерекшеліктері кешенді қарастырылуы керектігін соңғы кезде зерттеушілер жиі айтып жүр. Бұл функционалдық лингвистиканың мәселелерінің әлі де

болса шешімін таппай жатқан тұстарының бар екенін дәлелдей түседі.

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М: Языки русской культуры, 1997.
2. Телия В.Н. //Метафора в языке и тексте. -М, 1998.
3. Жарықбаев Қ., Озғанбаев Ө. Жантануға кіріспе. - Алматы, 2000.
4. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. - М.: РГГУ, 2000.

**Тәттібаева А.Е., Исаева Ж.Т.
АССОЦИИРОВАННЫЕ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВ**

В статье рассматриваются ассоциированные значения слов и их экспрессивно-оценочная функции.

**Tattibaeva A.E., Isaeva J.T.
ASSOCIATE MEANINGS OF WORDS**

The article considers the associative meanings of the words and their expressive and evaluative functions.

Ю. Д. Куличенко,
ст. препод. КазНУ им. аль-Фараби, доктор PhD

**ЛЕКСИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПЕРЦЕПТИВНЫХ ОБРАЗОВ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА**

Специфика лингвистического анализа лексических выражений перцептивных образов политического дискурса заключается в неоднозначном понимании и нечетком определении самих терминов «перцептивный образ», «дискурс» и «политический дискурс». Необходимость в определении данных дефиниций привела к созданию следующего определения: *языковая единица перцептивного образа* политического дискурса представляет собой лексическое выражение психического образа, полученного путем сенсорного восприятия посредством использования 5 основных органов чувств человека (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус). Основой для обнаружения и выделения данных лексических единиц послужило наличие таких языковых маркеров, как прилагательные *горький/сладкий, холодный/горячий, громкий/тихий, черный/белый, теневой, кровавый* и др. в сочетании с абстрактными категориями политического дискурса. Сам термин *политический дискурс* вобрал в себя все события и реалии окружающей действительности так или иначе связанные с

политическими процессами, происходящими в нашем обществе и получившими отражение в письменной и устной речи представителей политических структур и средств массовой информации.

Исследование перцептивного восприятия мира посредством органов чувств человека и его отражение в языковых единицах является одной из актуальных проблем в языкознании. Особую остроту научным исследованиям в данном направлении придает тот факт, что перцептивные единицы принадлежат сознанию, и ученым, изучающим этот вопрос приходится проводить свои исследования на грани лингвистики и психологии, что, в свою очередь, вносит весомый вклад в развитие достаточно молодой и интересной науки – психолингвистике, а также помогает раскрыть все многообразие и многогранность взаимосвязи языковой системы и мыслительных процессов человека. Как правильно заметила выдающийся казахстанский ученый, основатель школы социолингвистике в Казахстане – Элеонора Дюсеновна Сулейменова: «Язык –